

*В.В. Шевченко
(м. Київ)*

**ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
БАНКІРІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XIX – поч. XX ст.):
окремі аспекти**

Зміна уявлень про соціальну структуру суспільства актуалізувала вивчення малих соціальних груп (професійних, політичних, вікових тощо) у різних контекстах, в т. ч. й історичному. Вітчизняні науковці працюють над визначенням їхнього статусу в державі, ролі та місця в політичному, економічному та суспільному житті України у різні часи. Формування сучасних ринкових відносин надає особливого значення дослідженню періоду розвитку капіталізму на українських теренах у XIX – на початку XX ст.

Радянська наука не включала банкірів до об'єктів історичних розвідок. Пріоритетними були глобальні економічні та соціальні процеси й явища. У пострадянський час переосмислення історичних подій ця соціальна група привернула увагу російського вченого Б.В.Ананьїча, монографія якого “Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства”¹ допоки що залишається єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим банкірській справі. Незважаючи на інтерес до підприємництва та його суб'єктів, що виник в останні роки у вітчизняній історіографії, питання торгово-промислової діяльності власників банкірських домів та контор практично не вивчалось. Оскільки банкіри до 1898 р., і навіть після, належали до купецької верстви, то деяку інформацію щодо їхнього статусу, економічної й громадської діяльності можна знайти у працях О.М.Доніка та Т.І.Лазанської². Окремі аспекти господарювання представників грецького етносу висвітлені у монографії Н.О.Терентьєвої³.

У запропонованій розвідці робиться спроба проаналізувати окремі напрямки підприємницької ініціативи банкірів новоросійського краю, визначити чинники, які впливали на обрання того чи іншого роду занять, встановити обсяги такої діяльності. Автор навмисне обходить увагою питання участі власників банкірських установ у торгівлі, оскільки воно потребує окремого дослідження.

Підприємництво більшості банкірів у XIX – на поч. XX ст. окрім кредитно-фінансових операцій охоплювало й досить широке коло різних галузей народного господарства. Підвалини такого становища були закладені у законодавстві Російської імперії, де під “торговими діями” розумілися не лише торгівля, але й інші види господарської діяльності.

До видання “Положения о государственном промысловом налоге” від 8 червня 1898 р., торгово-промислова діяльність вважалася прерогативою купецької верстви. Обсяги та види діяльності визначалися належністю до купецької гільдії. Так, здійснювати внутрішню та закордонну оптову торгівлю, мати транспортні, великі промислові, банкірські, страхові, посередницькі підприємства могли лише купці першої гільдії. Власники позичкових кас, довідкових і маклерських контор, трактирних закладів, винокурень, тютюнових фабрик, інших виробничих установ, що мали механічний двигун або більше 16 робітників, викупували свідоцтва другої гільдії. Без гільдійського свідоцтва могли працювати аптеки, фотомайстерні, поліграфічні та гірничі підприємства, а також землевласники, які створювали цукрові заводи у власних маєтках.

Спочатку кількість торгово-промислових підприємств, якими міг володіти купець, ніяк не лімітувалася. Однак з березня 1870 р. купцям 2-ї гільдії заборонялося мати більше 10 підприємств. У грудні 1880 р. нова урядова постанова скоротила це число до 5, одночасно встановивши максимум у 10 підприємств для купців 1-ї гільдії⁴.

Положення 1898 р. повністю змінило систему торгово-промислових зборів. Об'єктом оподатковування тепер стали не підприємці, а підприємства, що їм належали. У новому законі встановлювалася чітка класифікація торгово-промислових установ усіх галузей. Їхніми власниками могли бути будь-які особи, а не лише купці.

Аналізуючи доступні інформаційні джерела, можна визначити окремі тенденції у підприємництві банкірів. На основі наявних даних допустимим є припущення про більшу торгово-промислову активність власників банкірських установ, створених у XIX ст., ніж тих, що засновані на початку XX ст. Якщо перші практично всі вкладали свої капітали не тільки в торгівлю, а інші сфери, зокрема, промисловість, то для других, за винятком окремих осіб, характерна спрямованість на швидку наживу. Звичайно, це пояснюється сукупністю політичних, правових, соціально-економічних та інших умов в яких розпочинали та розвивали свій бізнес банкіри.

Одним із важливих факторів економічного розвитку того чи іншого регіону є наявність транспортних артерій. Для Півдня України це питання особливо гостро постало в другій половині XIX ст. Зростання після реформи 1861 р. товарного сільськогосподарського виробництва, й як наслідок – розширення ринків збуту його продукції, вимагало подальшого розвитку сухопутного та водного транспорту. Побудова залізниць значно розширила торговельні зв'язки чорноморських портів, і зокрема, Одеси. Кількість зерна, що доставлялося залізничним транспортом істотно зросла. За даними А.Бориневича у 1879 р. практично 71 % усього зерна привозився до одеського порту поїздами⁵.

Однак, напрямки прокладання залізничних шляхів в Україні швидше відповідали стратегічним потребам аніж торговим. Звивистість і безсистемність таких ліній лише подовжували відстані між пунктами і призводили до подорожчання товарів. Особливо невигідним таке становище було для Одеси, яку деякі лінії зовсім оминали, йдучи до інших чорноморських портів. До того ж, із переміщенням товарного землеробства в південні степові райони, які обслуговував більш дешевий водний транспорт, провідна роль залізниць у перевезенні вантажів поступово втрачається. Якщо в 1884 р. питома вага залізничного транспорту у доставці зерна до Одеси становила 51,2 %, то в 1897 р. – лише 31 %⁶.

Іншою істотною проблемою чорноморської торгівлі була нестача складських приміщень і недостатнє технічне оснащення портів. Навіть одеський порт, що вважався сучасниками кращим у Росії, поступався багатьом зарубіжним. Завантаження майже всіх товарів відбувалося вручну, що забирало багато часу й призводило до додаткових витрат⁷. Доставка зерна з магазинів міста до доків небруктованими дорогами обходилася дуже дорого, інколи навіть дорожче ніж його перевезення морем⁸. Елеватор, через який проходила більша частина зерна, що доставлялося залізницею, розміщувався на значній відстані від порту. Все це знижувало конкурентоспроможність товарів, що проходили через одеський порт, на світовому ринку.

Усі вищеназвані явища спонукали крупних одеських банкірів-хліботорговців, зацікавлених в активних експортно-імпортних операціях, брати участь у транспортних товариствах або створювати власні подібні компанії. Відомо, що

один із синів Федора Рафаловича Євгеній був членом правління Російського транспортного й страхового товариства, заснованого в 1844 р. в Петербурзі⁹. Однак, найбільше долучилися до цієї сфери підприємництва Родоканакі та Ашкеназі.

У 1881 р. Ф.Родоканакі була відведена ділянка землі вкінці Потапівського молу – гавань для причалювання суден в Одесі. Тут йому дозволили розмістити залізний пакгауз довжиною близько 8–9 і шириною близько 3-х сажень. Виділяючи ділянку землі, одеська адміністрація й, зокрема, головний інженер комерційних портів Новоросійська вказували Родоканакі, “щоб він у гарному стані утримував бруківку й набережну поблизу неї”. Морські перевезення й зберігання товарів у порту одразу принесли прибуток, і вже через два роки було засноване велике пароплавання “Брати Родоканакі”. Такі судна, як “Теодор Р.”, “Євгеній Р.” та “Вера” були зареєстровані в Одесі і плавали під російським прапором¹⁰. Також Ф.Родоканакі належав буксирний пароплав “Михаил”¹¹.

Розуміння економічної вигідності вивозу сільськогосподарської продукції власними засобами в умовах високих фрахтових ставок, підштовхнуло банкірський дім “М.Ашкеназі” до створення власного пароплавання. В кінці 1890-х років ним, разом із фірмою “Джекобс, Овен і К^о”, було засноване акціонерне товариство “Російське товариство південно-східного пароплавання “Звезда”, статут якого затверджений 28 січня 1899 р.¹² Основний капітал визначений в 1 млн руб., при цьому 2/3 його вноситься торговим домом “М.Ашкеназі”; відповідно розподіляється й прибуток. Товариству належали придбані 1898 р. одеськими купцями Зігфридом Євгенійовичем Ашкеназі та Абрамом Онисимовичем Грагеровим у британського підданого Вільяма Джекобса два пароплави “Гермес” і “Пиетро Фосколо”, перейменовані при купівлі в “Восточную звезду” й “Южную звезду” відповідно¹³.

Також фірма “М.Ашкеназі” брала участь у заснуванні Товариства південно-російських плавучих елеваторів (засн. 1896 р., правління – в Миколаєві, основний капітал – 300 000 руб¹⁴), здійснювала каботажні операції, сприяючи підвозу вугілля з Донецького басейну¹⁵.

Успіх чорноморської торгівлі у значній мірі залежав і від свободи та безпеки судноплавання. Оскільки плавання на суднах в Чорному та Середземному морях було пов’язане з певною небезпекою (пірати, воєнні дії), воно потребувало страхування. Судновласники змушені були користуватися послугами іноземних страхових компаній, тому що в Росії їх не було. На теренах імперії страхова справа починає розвиватися лише на початку XIX ст. Першою російською страховою компанією стало “Императорское страховое общество”, засноване 1806 р. в Одесі з капіталом від 250 до 500 тис. руб. сріблом. В 1808 р. була створена ще одна компанія – “Греческо-российское общество”, з капіталом 300 тис. руб. В 1814 р. і 1817 р. були організовані ще дві страхові компанії, які швидко завоювали популярність серед російських й іноземних судновласників¹⁶. Серед учасників цих фірм були й представники торгово-банкірських установ, для яких безпека морських перевезень також мала суттєве значення.

З кінця 1820-х років російський страховий бізнес охоплює й інші сфери життєдіяльності суспільства. З періодичністю в десять років з’являються три страхових товариства – “Российское страховое от огня общество”, “Второе Российское страховое от огня общество” й “Саламандра”. Разом вони встановили приватно-державну монополію на страхування. В пореформений період виник ряд нових страхових організацій акціонерного типу без монопольних привілеїв. Найвідомішою із них в дореволюційній Росії було страхове товариство “Россия”, створене

в березні 1881 р. Його заснувала група впливових банкірів, серед яких були Г.Є.Гінцбург, Д.І.Петрококіно, Г.А.Рафалович, І.І.Єфруссі, Р.І.Пенль та інші¹⁷. Правління компанії знаходилося у Петербурзі. Основну увагу товариство звертало на страхування життя а не нерухомості, як більшість інших страховиків, і невдовзі стало лідером російського страхового ринку.

Іншим важливим напрямком підприємництва купців у цілому й банкірів, зокрема, була промисловість. Незважаючи на те, що в дореформений період виробнича сфера була прерогативою дворянства, вже в першій половині XIX ст. до неї все більш активно долучалося купецтво. Особливо швидкими темпами цей процес проходив у Південній Україні, де більша частина приватних промислових підприємств з'явилася в 1810-х – 1850-х рр.¹⁸ Реформи 60–70-х років відкрили нові можливості для застосування купецьких капіталів. Скасування поміщицьких привілеїв, розвиток ринку найманої праці а також підприємницький хист представників купецької верстви дозволили останнім зайняти лідируючі позиції в індустріальному розвитку економіки імперії.

Спрямованість промислових підприємств залежала від особливостей економічного розвитку тих чи інших регіонів і від їхньої галузевої спеціалізації. Специфіка аграрних відносин Південної України визначила два основних напрями розвитку місцевої промисловості: переробка сільськогосподарської продукції та виробництво будівельних матеріалів.

Поступове розширення зернового ринку зумовило збільшення кількості млинів незважаючи на те, що вони існували в більшості міст і сіл регіону й раніше¹⁹. Власниками таких підприємств були і банкіри, серед яких даний вид господарської діяльності був досить популярним. Так, водяними та паровими млинами володіли: в Одесі – А.Є.Мас, а згодом – Т.Мас й Є.Шульц, Ш.Букштан, М.Лівшиць та Родоканакі; в Єлисаветграді – брати Яків й Григорій Когони; в с. Шенвізе Катеринославської губ. – Г.А.Нібур; в Карасубазарі – брати Крим.

Практично всі вказані борошномельні підприємства вирізнялися прогресивним технічним оснащенням, і як наслідок – великою продуктивністю. Наприклад, у млині Букштана, заснованому в 1875 р., працювало 10 вальцювих верстатів фабрики Даверіо, парова машина “Compaund” потужністю в 150 кінських сил, 3 парових котли та інше необхідне устаткування. Робота проводилася безперервно в дві зміни, по 30 осіб у кожній. Млин виробляв близько 100 000 мішків муки та 160 000 пудів висівок на рік, вартістю близько 650 000 руб., збуваючи свою продукцію як в Росії так і закордоном²⁰. В 1895 р двома паровими млинами Г. та Я.Когонів виготовлено 120 000 пудів продукції на суму 525 000 руб.²¹, тоді як річні обороти всіх 24 таких підприємств у містах Херсонської губернії (за винятком Одеси) складали разом 2 147 000 руб.²² Середня кількість працівників, задіяних у виробництві коливалася від 16 до 32 осіб. Усі вони були застрахованими та перебували під наглядом лікаря²³. Однак найбільш потужне борошномельне підприємство належало торговому дому “Г.А.Нібур і К^о”. У 1912 р. воно увійшло до списку російських торгових і промислових фірм, наведеного в довідковій книзі для російських консулів. Як зазначено у примітці, до нього включені лише деякі фірми з крупним виробництвом, які можуть відігравати важливу роль у вивізній торгівлі. На той час річний прибуток від млина становив 3 млн руб.²⁴

Промислові інтереси банкірів південного регіону не обмежувалися лише млинарством. Вони були власниками багатьох підприємств – від хлібопекарень до заводів. Так, Родоканакі володіли найпродуктивнішим в Одесі 1880-х рр. пивоварним заводом (500 000 відер)²⁵, а фірмі “Тработті і К^о” на початку XX ст.

належали лісопильний завод і паркетна фабрика, придбані у колишнього власника француза П.Рондо²⁶. Син одеського єврейського негоціанта і банкіра Абрама Бродського Олександр володів декількома заводами в Одесі – хімічним, оцтовим, олійним і костопальним. У кінці 1890-х років він продав ці підприємства бельгійському акціонерному товариству “Анонімне товариство хімічних продуктів і олійниць в Одесі” а сам став членом правління та відповідальним агентом останнього. Основний капітал для операцій в Росії становив спочатку 4 млн, а згодом – 1,6 млн франків. Виробничу базу товариства в імперії складали хімічний і костопальний заводи в Одесі. Кількість працівників першого досягала 200 осіб, другого – 80. Підприємства виготовляли камерну сірку, купоросну олію, сульфат, соляну кислоту, оцет, конопляну, рапсову, кокосову та іншу олію, кістяне сало, клей, кістяну муку, суперфосфат²⁷.

Свою підприємницьку діяльність банкіри організовували не лише у формі одноосібних підприємств і торгових домів. Багато з них були засновниками й учасниками акціонерно-пайових компаній, виконували управлінські функції чи займали керівні посади в господарських об’єднаннях і асоційованих підприємствах. До цього їх спонукали об’єктивні умови подальшого розвитку ринкових відносин в імперії та спрямованість на отримання прибутку. Слід зазначити, що більшість осіб не обмежувалася одним видом підприємництва, а вкладали свої капітали у найрізноманітніші галузі господарської діяльності.

Так, З.Є.Ашкеназі очолював правління акціонерного товариства “Барський пісочно-рафінадний цукровий завод” яке знаходилося у його ж будинку в Одесі у Воронцовському провулку²⁸. Сини власника торгового-банкірського дому Іоахіма Єфруссі Ігнатій та Леонтій були засновниками АТ “Одеські Куяльницько-Хаджибейські соляні промисли” з основним капіталом в 1 млн руб.²⁹ Ашкеназі брали участь в акціонерному товаристві коркового заводу “Ед.Арпс і К^о” (засн.1898 р., основний капітал – 750 000 руб.³⁰).

Однак найяскравішим прикладом підприємницької активності банкірів є родини Рафаловичів і Родоканакі.

Засновник фірми Абрам Рафалович розпочав свою діяльність із торгівлі хлібом. Його спадкоємці – спочатку син Федір, а згодом і внуки, продовжили сімейний бізнес, включивши до нього й банкірські операції, завдяки чому накопичили великі статки. Сини Федора Рафаловича вели свої підприємницькі справи як одноосібно так і разом. У 1890 р. вони створили Зарожанське промислове товариство, правління якого знаходилося в Одесі при конторі “Ф.Рафалович і К^о”³¹. Після краху фірми в 1891 р. практично всі члени родини перебралися до Петербурга й там продовжили активну комерційну діяльність. Наприклад, М.Ф.Рафалович входив до складу правління вже згадуваного Барського цукрового заводу³², а А.Ф. Рафалович на початку XX ст. очолював правління С.-Петербурзького товариства електричних споруд. Останнє було засноване для виконання договору, укладеного 22 травня 1897 р. між “Електричним акціонерним товариством Геліос” в Кельні та Петербурзьким міським громадським управлінням “на предмет освітлення міста Петербурга, для експлуатації підприємства за договором, для зведення заводів з метою улаштування електричного освітлення в інших містах, передання електричної сили від влаштованих товариством станцій для освітлення, руху, електролізації та інших промислових цілей, улаштування електричних машин та інших пристроїв і взагалі для експлуатації електричної сили в усіх видах, а також і торгівлі виробами заводів”³³.

Сім’я Родоканакі – це, за влучним висловом П.Герлігі, рідкісний приклад

комерційних прибутків, вкладених у промисловість³⁴. Федір Родоканакі разом із сином Периклом володів, повністю чи частково, десятьма підприємствами. У переліку спадкового майна П.Родоканакі значаться:

1. Товариський вклад у торговий дім “Ф.Родоканакі” в сумі 200 000 руб.
2. Складочний капітал в торговому домі “Ф.Енні і К^о” в сумі 65 000 руб.
3. 31 пай Товариства виноробства в Одесі номінальною вартістю в 1 000 руб. кожний, усього на 31 000 руб.
4. 82 паї Одеського товариства фабричного виробництва фарб і лаків номінальною вартістю в 1 000 руб. кожен, усього на 82 000 руб.
5. 87 паїв Товариства винного виробництва “Бр. І. та В. Сінадіно і К^о” номінальною вартістю в 500 руб. кожен, усього на 43 500 руб.
6. 2598 паїв Товариства паперо-джутової фабрики в Одесі по 5 фунтів кожен, всього на 12 900 фунт.стерлінгів (вартість по курсу на 31.10.1899 р. – 122 098 руб. 50 коп.).
7. 200 акцій Товариства залізобного, сталеплавильного й механічного заводу “Сормово” номінальною вартістю в 100 руб. кожна, оцінювана в 170 руб. кожна, усього на 34 000 руб.
8. 111 акцій Брянського рейкопрокатного й металопрокатного заводу номінальною вартістю 100 руб. кожна, оцінювана в 510 руб. кожна, усього на 56 610 руб.
9. 13 паїв Товариства Новоросійського парового млина в Севастополі номінальною вартістю 5 000 руб. кожен.
10. 235 паїв Товариства Південноросійського шкіряного виробництва номінальною вартістю в 500 руб. кожний, усього на 117 500 руб.³⁵

Останнє підприємство фактично було засноване одноосібно торговим домом “Ф.Родоканакі” 1879 р. в м. Севастополі. На заводі шкіра вичинялася вручну майстрами та робітниками з Греції. Необхідну воду для виробництва брали з моря. В 1885 р. підприємство було перетворене в Товариство Південноросійського шкіряного виробництва з капіталом 300 000 руб. 15 жовтня 1890 р. завод перемістився до Одеси в спеціально збудоване для нього приміщення з новітнім обладнанням. Основний капітал був доведений до 900 000 руб. До складу правління окрім П.Родоканакі в різні роки входили також А.І.Тработті, А.А.Мікулич-Радецький, І.П.Сінадіно, А.А.Анатра, А.Р.Харі³⁶.

Представників південноукраїнських банкірів можна бачити й у галузях промисловості, не характерних для регіону, і навіть далеких від нього. Мова йде про добування золота й нафти.

З середини XIX ст. сферою комерційних інтересів російської аристократії та підприємців стала золотопромисловість Сибіру. Особливо нею зацікавився петербурзький банкірський дім “І.Є.Гінцбург”. На початку 1870-х років під його контроль перейшло Ленське золотопромислове товариство, засноване в 1861 р. іркутськими купцями першої гільдії Павлом Басніним і Петром Катишевцевим³⁷. До участі у цій справі Гінцбурги залучили й інші банкірські фірми. Відомо, що в 70-і – на поч. 80-х рр. за їхньою пропозицією до Ленського діла підключилися також і одеські банкірські дома “Ф.Рафалович і К^о”, “Єфруссі і К^о” та “Ф.Родоканакі і К^о”. Два перших дома брали участь у формуванні компанійського капіталу для здійснення адміністрації над справами І.П.Катишевцева, хоч їхня частка в останньому й була не великою. Так, відсоток участі Єфруссі становив приблизно 4,43 %, а братів Рафаловичів – 3,48 %³⁸.

Зазначені банкірські установи не лише входили до складу адміністрації у

справі І.П.Катишевцева, а й володіли паями трьох золотопромислових товариств – Ленського, Забайкальського та Іннокентіївського³⁹.

Рафаловичі були пайщиками в золотопромислових підприємствах Гінцбургів до свого розорення в 1891 р. З боку Єфруссі учасником золотодобування була віденська філія банкірського дому. У сукупності із фірмами Ф.Родоканакі в Одесі та Е.Розенберга в Києві на початку 90-х років XIX ст. їй належало 46 паїв Ленського товариства⁴⁰.

Зв'язки банкірів Півдня України із золотодобуванням не припинилися й після реорганізації у 1896 р. Ленського товариства з пайового в акціонерне. Основний капітал новоствореного суб'єкта був визначений у 4 млн 500 тис. руб., поділених на 9 000 акцій номінальною вартістю 500 руб. кожна. Звісно, найбільшими акціонерами стали Гінцбурги, однак серед держателів акцій були й Родоканакі. Зокрема із заяви до Одеського окружного суду помічника присяжного повіреного Тіктіна про склад та вартість спадкового майна Перикла Родоканакі, видно, що останній володів 70 акціями товариства на суму 55 650 руб.⁴¹

У нафтовій промисловості свою участь засвідчив син засновника торгово-кредитного дому одеського першої гільдії купця, спадковий почесний громадянин Михайло (Моріс) Іоахімович Єфруссі. Будучи російським підданим, він одружився з донькою Альфонса Ротшильда Беатрисою й очолив банкірський дім “М.Єфруссі і К^о” в Парижі. Саме родинні зв'язки привели його в нафтову галузь.

В кінці XIX – на початку XX ст. Росія певний час лідирувала у світовому видобутку нафти та вивозу її в інші країни. Основна частка останнього припадала на Баку. Бурхливий розвиток нафтової галузі приваблював до міста багато нових людей. Перспективність і велику прибутковість нового напрямку діяльності швидко оцінив паризький банкірський дім Ротшильдів, зайнявши у ньому з 1880-х рр. домінуюче становище.

У травні 1883 р. в Баку було створене Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове й торгове товариство, власниками якого були Ротшильди. За досить короткий строк новостворена компанія поширила свій вплив на 135 дрібних і середніх нафтових підприємств, а через десять років після заснування вона стала головним експортером закавказьких нафтопродуктів⁴². Географія вивозу була досить широкою – Великобританія, Австрія, Бельгія, Індокитай, Тирція, Японія, Греція, Китай, Німеччина, Голландія, Франція, Мальта, Португалія, Алжир, Філіппінські острови та Придунайські князівства. Внутрішній ринок Російської імперії також не залишився поза увагою товариства. Були відкриті контори у волзьких містах – Астрахані, Царицині, Самарі, Нижньому Новгороді; створені резервуари в Ризі, Вітебську та Варшаві⁴³. Для доставки нафтопродуктів у 1898 р. Ротшильдами була заснована дочірня фірма торгово-транспортне товариство “Мазут”, яке згодом перетворилося у велике нафтоекспортне й торгове об'єднання.

М.Єфруссі був довіреним банкірського дому Ротшильдів у цьому бізнесі. Він входив до складу правління товариства “Мазут”, займав посаду голови правління та директора-розпорядника Каспійсько-Чорноморського товариства⁴⁴. Саме його підпис стоїть під документом, адресованим 9 травня 1889 р. міністру фінансів Росії І.О.Вишнеградському: “Цель, которую преследовало Общество при заключении договоров, не состоит в том, чтобы воспользоваться более или менее значительной комиссией, но в том, чтобы соединить все интересы промышленников Кавказа для положения предела существовавшей между нами конкуренции и продажи керосина на заграничных рынках на наивыгоднейших условиях, по примеру Америки. Председатель Каспийско-Черноморского нефтепромышленного и

торгового общества М.И.Ефрусси⁴⁵». (Мова йде про контракти з іншими бакинськими газозаводчиками про монопольний вивіз фірмою Ротшильда нафтопродуктів).

Банкіри південноукраїнського регіону успішно освоювали й інші сфери підприємництва. Відомо, що посередницькою діяльністю займалися фірми “Брати Куссіс”, “А.С.Зусман і син”, Я.М.Ротштейн і С.М.Барбаш⁴⁶. Останній отримував прибуток і від т.зв. “дохідного домоволодіння” – здавання в найом приміщень у власних будинках⁴⁷.

Охарактеризовані види господарської діяльності не вичерпують усього переліку сфер застосування підприємницької ініціативи банкірів. Спектр їхніх занять був досить широким і обумовлювався рядом факторів. Спрямованість на отримання прибутку була хоча й основною, але не єдиною рушійною силою, якою керувалися власники банкірських установ. Досить часто обрання нового напрямку підприємництва спричинялося потребами вже існуючого бізнесу, об’єктивними обставинами розвитку ринкових відносин тощо. Результати цієї діяльності були економічно корисними не лише для самих банкірів, а й для південного регіону та Російської імперії в цілому.

¹ *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Ленинград, 1991. – 198 с.

² *Донік О.М.* Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – Київ, 2006. – С. 154–168; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – Київ, 1999. – 281 с.; *Її ж.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. II. – Київ, 2001. – С. 24–41.

³ *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) – Киев, 1999. – 352 с.

⁴ Цит. за: *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис.канд.іст.наук: 07.00.01/ Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. / *Рудченко И.Я.* Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 234–235.

⁵ *Бориневич А.С.* Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса, 1890. – С. 6–7.

⁶ *Шевченко А.М.* Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – Київ, 2006. – С. 183.

⁷ *Герлігі П.* Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – Київ, 1999. – С. 219.

⁸ Там само. – С. 218.

⁹ Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А.Дмитриева-Мамонова. В 2-х т. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. I. – С. 1366–1367.

¹⁰ *Терентьева Н.А.* Указ. соч. – С. 212–213.

¹¹ *Скальковский А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Составленные в 1859 году. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 118.

¹² Державний архів Одеської області далі (ДАОО). – Ф. 246. – Оп. I. – Спр. I. – Арк. 1–2, 24.

¹³ Там само. – Арк. 3–4, 14–15зв.

¹⁴ Указатель... – Т. I. – С. 1372.

- ¹⁵ Там же. – Т. II. – С. 338 торгов. дома.
- ¹⁶ Терентьева Н.А. Указ. соч. – С. 203–204; Авгитидис К. Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – 21 декабря. – С. 3.
- ¹⁷ Страховые общества дореволюционной России.
// <http://www.finhistory.org/index.php?z=s2&w=st&fg>.
- ¹⁸ Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: Дис.канд.іст.наук: 07.00.06/ Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2004. – С. 160.
- ¹⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – С. 263.
- ²⁰ Указатель... – Т. II. – С. 400 торгов. дома.
- ²¹ Державний архів Кіровоградської області далі (ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1242. – Арк. 10зв.–11.
- ²² Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – С. 213.
- ²³ Микулин А.А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельско-хозяйственных мельниц. Изд. второе. – Одесса, 1899. – С. 132–133.; ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 1254. – Арк. 78зв.–79.
- ²⁴ Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 688.
- ²⁵ Адресная книга России на 1886 год. – Москва, 1886. – С. 429–430; Бернштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы. – Одесса, 1881. – С. 75–76.
- ²⁶ Указатель... – Т. II. – С. 400 торгов.дома.
- ²⁷ Там же. – С. 2049.
- ²⁸ Там же. – Т. I. – С. 768–769.
- ²⁹ Там же. – С. 774; Т. II. – С. 99 дополнит. сведений.
- ³⁰ Там же. – Т. I. – С. 151.
- ³¹ Одесский вестник. – 1890. – № 257 (30 сентября (12 октября)). – С. 4.
- ³² Указатель... – Т. I. – С. 768.
- ³³ Там же. – С. 318.
- ³⁴ Герлігі П. Вказ. праця. – С. 249.
- ³⁵ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.
- ³⁶ Указатель... – Т. I. – С. 214; Т. II. – С. 175–176 дополн.свед.
- ³⁷ Ананьич Б.В. Указ. соч. – С. 49–51.
- ³⁸ Там же. – С. 55.
- ³⁹ Там же. – С. 55.
- ⁴⁰ Там же. – С. 70.
- ⁴¹ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.
- ⁴² Полонский Л. Банкирский дом Ротшильда в Баку // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3 (13). // <http://www.jewish-heritage.org/vel3a11r.htm>.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Банковая и торговая газета. – 1904. – № 30. – С. 526; № 32. – С. 559.
- ⁴⁵ Цит. за: Полонский Л. Указ. соч. / ЦГИАЛ. – Ф. 268. – Оп. 2. – Д. 1114. – Л. 47.
- ⁴⁶ Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 год купеческие и промышленные свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1912. – С. 86, 135; Указатель... – Т. II. – С. 466 торгов.дома; Там же. на 1913 год. – Одесса, 1913. – С. 9.
- ⁴⁷ ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 9.